

RENAISSANCEHUMANISMEN: NOGLE TRÆK AF DEN NYERE FORSKNING

AF

ERIK PETERSEN

I en nyere dansk bog med titlen *Den humanistiske renaissance og antikken*¹ finder man i tillempet kronologisk følge en række biografisk orienterede kapitler, fra Francesco Petrarca over skikkelser som Machiavelli, Thomas More, Poul Helgesen, Montaigne og flere andre, til Stephanus Stephanus og Carl von Linné. Selv om dette nok er et ekstremt vidtgående eksempel på anvendelsen af termerne 'humanistisk' og 'renaissance', afspejler det meget tydeligt en mere generel usikkerhed med hensyn til hvad begreberne renaissance, humanisme og renaissancehumanisme helt præcist betegner.² Skønt renaissancehumanismen i mere specifik forstand har været forskningsobjekt i mere end hundrede år, er der endnu ikke etableret nogen fastslået *consensus* om så elementære problemer som periodisering og kvalificerbart »indhold«, endsiige da om anvendelige metoder i behandlingen af stoffet.³ Mens der i amerikansk forskning er en tendens til at betragte renaissancen som det overordnede, periodekonstituerende begreb, og humanismen som en åndelig bevægelse indenfor denne periode,⁴ er der i italiensk forskning en udpræget tendens til at betragte både humanismen og renaissancen som separate perioder.⁵

¹ Af A. Kragelund, Kbh. 1976.

² Gode indføringer i diskussionen af disse begreber findes i M. Ciliberto, *Il Rinascimento. Storia di un dibattito*. Firenze 1975 (= *Strumenti*, 18), samt i P. Herdes artikel *Humanism in Italy* i *Dictionary of the History of Ideas II*. New York 1973, s. 515-524, og C. Trinkaus' artikel *Humanism* i *Encyclopedia of World Art III*. New York etc. 1963, coll. 702-743.

³ Wallace K. Ferguson, *The Renaissance in Historical Thought. Five Centuries of Interpretation*. Cambr. (Mass.) 1948 er stadig det grundlæggende arbejde om renaissancehistoriografien indtil midten af dette århundrede, men bør nu suppleres med Cesare Vasolis *Umanesimo e Rinascimento*, Palermo 1969 (= *Storia della critica*, 7). Af den efterhånden ganske omfangsrige historiografiske litteratur om renaissancen/renaissancehumanismen skal jeg indskrænke mig til at nævne følgende: W. Bouwsma, *The Interpretation of Renaissance Humanism*. Washington 1959; P. O. Kristeller, *Studies on Renaissance Humanism during the last 20 Years* (i *Studies in the Renaissance* 9, 1962, s. 7-30); samme, *Der italienische Humanismus und seine Bedeutung*. Basel etc. 1969 (= *Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel*, 10); P. Burke, *The Renaissance. Problems and Perspectives of History*, London 1964; Denys Hay, *The Renaissance Debate*. New York etc. 1965; M. Schiavone, *Problemi ed aspetti dell'Umanesimo*. Milano 1969 (= *Pubblicazioni dell'Istituto di filosofia. Facoltà di magistero dell'Università di Genova*, 5); August Buck, *Zu Begriff und Problem der Renaissance*. Darmstadt 1969 (= *Wege der Forschung*, 204); H. Opperman, *Humanismus*. Darmstadt 1970 (= *Wege der Forschung*, 17) og A. Prandi, *Interpretazioni del Rinascimento*, Bologna 1971. En grundig gennemgang af en række vigtige forskningsbidrag findes nu i Charles Trinkaus, *Humanism, Religion, Society: Concepts and Motivation of some Recent Studies*. *Renaissance Quarterly* XXIX:4, 1976, s. 676-713.

⁴ Se således P. O. Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*. Rom 1956, og *Renaissance Thought I-II*. New York 1961-65, og B. L. Ullman, *Studies in the Italian Renaissance*. Rom 1955. 2. ed. with additions and corrections, Rom 1973.

⁵ Således hos Eugenio Garin, der skelner mellem »L'Età dell'Umanesimo«, strækkende sig fra Petrarca til Pico della Mirandola, og »Il Rinascimento«, der begynder med Pomponazzi

Selvom der naturligvis i nogle tilfælde kan ligge mere principielle, også fortolkningsmæssige, forskelle til grund for dette forhold, er der dog næppe grund til at overbetone det;⁶ genstanden for såvel amerikansk som italiensk forskning har været nogenlunde den samme gruppe af historiske personer, deres liv, virke og tanker, nemlig de personer, man mest af praktiske grunde, men dog med ord, der blev skabt af dem selv, kan kalde renaissancehumanister.⁷ På tværs af forskellige »skoler« skal jeg for klarheds skyld gøre opmærksom på de afgrænsninger i emnet, der ligger til grund for synspunkterne i denne oversigt:

- 1°. *Kronologisk*: renaissancehumanismen afgrænses til perioden fra ca. Dantes død til ca. det femtende århundredes udgang.
- 2°. *Geografisk*: renaissancehumanismen betragtes som et primært italiensk fænomen.
- 3°. *Sprogligt*: renaissancehumanismen betragtes som overvejende latinsk i sit væsen, og som overvejende 'litterær' i sit anlæg. Af grundlæggende betydning er, i bred forstand, den antikke græsk-romerske arv.

Der er grund til at understrege, at alle disse afgrænsninger kan og bør modificeres — alt efter den synsvinkel, man anlægger på såvel afgrænsningerne som den periode og de fænomener, de indkredser. Kronologisk set er det givet, at man også efter det femtende århundredes slutning må tale om en humanisme, som er optaget af en lang række af de samme problemer, som de tidligere humanister var det; men ved århundredskiftet var græsk sprog og litteratur efterhånden blevet integreret på både dannelses- og uddannelsesplanet, de fleste antikke skrifter, latinske og græske, genfundet (og for størstedelens vedkommende udgivet på tryk), og humanismen har skiftet karakter.⁸ Ligeledes geografisk; som påvist især

og ender med Giordano Bruno og Guicciardini (Storia della filosofia italiana I-III, Torino 1967); stort set samme skema findes i Giuseppe Saitta, Il pensiero italiano nell'Umanesimo e nel Rinascimento I-III. Bologna 1949-51.

⁶ Uheldigt er det dog, når man som i The Cambridge Medieval History og The New Cambridge Modern History helt undlader at tage stilling til problematikken. Man kunne med rette have forventet en klar stillingtagen til spørgsmålet, om renaissancen bør betragtes som 'middelalderlig' eller 'moderne', men i stedet er det blevet til nogle temmelig utilstrækkelige oversigter over italiensk femtenhundredetals-kultur i begge bind.

⁷ Jf. B. L. Ullman, Renaissance. The Word and the Underlying Concept (Studies in Philology XLIX, 1952, s. 105 ff., genoptrykt i Studies in the Italian Renaissance. Rom 1955, s. 11 ff.), og A. Campana, The Origin of the Word 'Humanist' (Journal of the Warburg and Courtauld Institutes IX, 1946, s. 60-73).

⁸ Der kan argumenteres for at betragte allerede Dante som humanist; jf. således Augustin Renaudet, Dante Humaniste. Paris 1952; det er dog mit — subjektive — indtryk, at mens Dante selv bedst kan analyseres på baggrund af middelalderen, peger en hel del af Danteksegesen i trettenhundredtallet i retning af den begyndende italienske humanisme (se bl. a. Dante nel pensiero e nella esegesi dei secoli XIV e XV. Atti del III Congresso Nazionale di Studi Danteschi. Firenze 1975), hvorfor der periodemæssigt kan være grund til at skelne mellem Dante selv og hans kommentatorer. I øvrigt er det karakteristisk, at Renaudet arbejder med en usædvanlig bred definition af humanismen (se hans artikel Autour d'une définition de l'humanisme, i Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance VI, 1945, s. 7-49, genoptrykt i Renaudets Humanisme et Renaissance. Genève 1958 (= Travaux d'Humanisme et Renaissance, XXX)).

af Roberto Weiss, er der gode grunde til at tale om en humanisme også udenfor Italien, både i Frankrig, England og de germanske områder; men for den er den italienske renaissancehumanisme allerede historie, en tradition, man kan forholde sig til, og den transalpinske humanisme er derfor af en anden art end den italienske.⁹ Endelig det sproglige: der er i renaissancen en spaltning mellem *lingua latina* og *volgare*; men det var latinen, der var det bærende element, fordi dette sprog så udpræget var konstituerende for den antikke kultur, renaissancehumanisterne ville genopdyrke; ikke blot sprogligt, men også litterært og filosofisk.¹⁰

Et nøglebegreb for humanisterne var det i eminent grad abstrakte *studia humanitatis* — et begreb der da også har været genstand for ret forskelligartede fortolkninger i den nyere forskning. Humanisterne selv kendte naturligvis det ciceronianske *humanitas*, ligesom de var bekendt med Aulus Gellius' analyse af begrebet: *humanitas* svarer ikke, som man almindeligvis tror, til grækernes *philanthropia*, men til det, de kaldte *paideia*, og som på latin bedst kan gengives med *eruditio institutioque in bonas artes*.¹¹ Heri ligger der både et lærdomsmæssigt og et pædagogisk element, som Kristeller stærkt har fremhævet i sin vurdering af *studia humanitatis*: »the *studia humanitatis* came to stand for a clearly defined cycle of scholarly disciplines, namely grammar, rhetoric, history, poetry, and moral philosophy, and the study of each of these subjects was understood to include the reading and interpretation of its standard ancient writers in Latin and, to a lesser extent, in Greek«. ¹² Dette er en konkret definition af det abstrakte begreb, og den bygger på en opfattelse af *studia humanitatis* som en ændring i de skolemæssige og studiemæssige interesser i forhold til den middelalderlige, skolastiske tradition. Den udelader til gengæld det mere filologiske element i begrebet, nemlig søgningen efter, og i mange tilfælde genopdagelsen af klassiske tekster, som man naturligt men paradoksalt nok måtte søge i middelalderlige *codices*. Hvis man kan tale om *studia humanitatis* som et program, er det i hvert fald givet, at søgningen efter og beskæftigelsen med håndskrifter var et vigtigt punkt deri; ikke blot for fjortenhundredetallets store »bogjægere« (unægtelig et lidt tvivlsomt udtryk for en så senkulturel aktivitet, men jf. dog Phyllis Goodhart Gordon: *Two Renaissance Book Hunters: The Letters of Poggio Bracciolini to Nicolaus de Niccolis*, New York 1974), men allerede for Petrarca og de endnu tidligere humanister. Betydningen af denne håndskriftsøgen var en dobbelt, idet den ikke blot gav mulighed for større viden om den antikke verden, men også gav stødet til nye litterære impulser. B. L. Ullman har påvist betydningen af genopdagelsen af Senecas tragedier for en så tidlig humanist som Albertino Mussato,

⁹ Jf. Roberto Weiss, *The Spread of Italian Humanism*. London 1964; et indtryk af humanismen i Tyskland får man i Klaus Arnolds fortrinlige Johannes Trithemius (1462–1516). Würzburg 1971 (= Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. XXII).

¹⁰ Se især Carlo Dionisotti, *Gli umanisti e il volgare fra Quattro- e Cinquecento*. Firenze 1968, samt *Tra latino e volgare*. Per Carlo Dionisotti. A cura di Gabriella Bernardoni Trezzini (& al.) I–II. Padova 1974 (= Medioevo e umanesimo, 17–18).

¹¹ *Noctes Atticae* XIII, xvii, 1.

¹² P. O. Kristeller, *Renaissance Thought* (I). *The Classic, Scholastic, and Humanist Strains*. New York 1961, s. 10 (kapitlet *The Humanist Movement*).

den første der skulle skrive en tragedie i senecansk stil i nyere tid.¹³ For Petrarca blev genopdagelsen af hidtil tabte dele af det ciceronianske *opus epistolarum* af betydning for hele hans litterære statur,¹⁴ ligesom flere af Ciceros dialoger (ikke mindst de retoriske) blev det for flere af de fremtrædende humanister i fjortenhundredtallet.¹⁵ Når der er grund til at tale om en renaissancehumanisme allerede fra første halvdel af det fjortende århundrede, skyldes det ikke mindst, at man allerede fra denne tid kan registrere en ændring i holdningen til den litterære kanon, og den dermed forbundne søgen efter tabte klassikere, som påvist bl. a. af Roberto Weiss i *Il primo secolo dell'Umanesimo*, Rom 1949, og af Giuseppe Billanovich i *I primi umanisti e le tradizioni dei classici latini*, Freiburg 1953. At der er en arkæologisk parallel til den litterære genopdagelse af antikken er i øvrigt blevet grundigt påvist af samme Roberto Weiss i *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*, Oxford 1969.

Mens man, først og fremmest på grundlag af udviklingen i forholdet til den klassiske tradition, har forsøgt at skelne mellem forskellige faser i den italienske renaissancehumanisme — mellem en præhumanistisk fase (i det fjortende århundrede, før Petrarca), en tidlig humanistisk fase (fra Petrarca til Coluccio Salutati), og humanismen i *il Quattrocento*¹⁶ — har Hans Baron i *The Crisis of the Early Italian Renaissance*¹⁷ ud fra andre kriterier forsøgt at skelne skarpt mellem en litterært og lærdomsmæssigt orienteret humanisme i det fjortende århundrede, og det, han kalder »Civic Humanism« i det femtende århundrede. Barons værk er formentlig det, der i den nyere forskning har skabt mest diskussion, med meningene stærkt delte vedrørende validiteten af hans teorier og metodiske grundlag.¹⁸ Udgangspunktet er den politiske krise, bystaten Firenze oplevede i årene

¹³ Some Aspects of the Origin of Italian Humanism. *Philological Quarterly* XX, 1941, s. 20 ff. (= *Studies . . .*, s. 27–40). Se også A. C. Megas, *The prehumanistic circle of Padua (Lovato Lovati-Albertino Mussato) and the tragedies of Seneca*, eng. resumé af bogen *Ho proumanistikos kuklos tēs Padouas (Lovato Lovati-Albertino Mussato) kai hoi tragōdies tou L. A. Seneca*. Thessaloniki, 1967, s. 229–33, samt Megas' udgave af *Mussatos Argumenta tragoediarum Senecae, Commentarii in L. A. Senecae tragoedias fragmenta nuper reperta*, sst. 1969.

¹⁴ Se bl. a. W. Rüegg, *Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus*. Zürich 1946. — Ernest H. Wilkins giver i sine overordentligt minutøse skildringer af Petrarcas liv mange oplysninger om Petrarca og Cicero (se bl. a. *Studies in the Life and Works of Petrarch*, Cambr. (Mass.) 1955; *Petrarch's Eight Years in Milan*, sst. 1958, og *Petrarch's Later Years*, sst. 1959).

¹⁵ Se f. eks. Rudolf Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford 1976, s. 30 *et passim*.

¹⁶ Denne inddeling synes at vinde stadig mere indpas, og er senest blevet konsolideret i Pfeiffers ovenfor citerede arbejde.

¹⁷ I–II, Princeton 1955. Revised one-volume edition with an epilogue, sst. 1966.

¹⁸ Blandt de mere detaljerede gennemgange af Hans Barons opfattelse af renaissance/renaissancehumanismen skal jeg her nævne: G. Cervani, *Il Rinascimento Italiano nella interpretazione di Hans Baron*. *Nuova Rivista Storica* XXXIX, 1955, s. 492–503; M. Seidlmayer, *Die Entwicklung der italienischen Früh-Renaissance. Politische Anlässe und geistige Elemente (zu den Forschungen von Hans Baron)*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 210, 1956, s. 35–63, genoptrykt i *Seidlmayers Wege und Wandlungen des Humanismus. Studien zu seinen politischen, ethischen, religiösen Problemen*. Göttingen 1965; Gennaro Sasso, »*Florentina Libertas*« e *Rinascimento Italiano nell'opera di Hans Baron* (a proposito di due opere

til og med 1402, hvor den var truet på sin eksistens af den milanesiske despot Giangaleazzo Visconti, som efter års alliancemageri og militære fremstød havde skabt sig et norditaliensk herredømme, overfor hvilket Firenze stod stort set alene.¹⁹ Stillet overfor denne trussel om at blive opslugt i et milanesisk storrige blev der skabt en komplet ny situation i Firenze, ikke blot for de politiske magthavere, men også for de humanistiske litterater, som for begge parter vedkommende mandede ud i en samling om de antikke republikanske statsidealer og -værdier. Dermed var stødet givet til en total omvurdering af renaissancehumanismens ideologiske grundlag, hvilket ifølge Baron klart kommer til udtryk i en ny historisk bevidsthed, i nye moralske holdninger og i omvurderinger af antikke politiske koryfæer, først og fremmest Cicero og Cæsar – altsammen udtryk for holdningsændringer, som ikke hørte op, da den ydre fare gjorde det med Giangaleazzos død i september 1402 og den deraf følgende opløsning af hans storrige.

Under indtryk af den politiske krise opstår der altså en drejning, bort fra en rent klassicistisk dyrkelse af antikken over i en politisk bevidst humanisme med en mere kritisk indstilling overfor historien; Cicero opvurderes, som garant og talsmand for republikansk frihed, mens Cæsar fordømmes som tyran, den romerske republiks omstyrter, hvilket reflekteres også i spørgsmålet om Firences grundlæggelse, traditionelt henlagt til Cæsars tid, men efter den politiske krise i 1402 omdateret, således at der bliver tale om en sullansk, altså republikansk, grundlæggelse.²⁰ Med andre ord, det truede Firenze opbygger, både i den politiske propaganda og i litteraturen, et ideal om republikansk frihed, stillet overfor og i kamp mod tyranniet i Milano.

Ifølge Barons opfattelse af renaissancehumanismens egentlige væsen er det naturligtvis af afgørende betydning, at dannelsen af det, han kalder »Civic Hu-

recenti). *Rivista Storica Italiana* LXIX, 1957, s. 250–76; Wallace K. Ferguson, *The Interpretation of Italian Humanism: the Contribution of Hans Baron*. *Journal of the History of Ideas* XIX, 1958, s. 14–25; E. Garin giver en historiografisk gennemgang af Barons tidlige forskning (d.v.s. fra før *Crisis*) i *Le prime ricerche di Hans Baron sul Quattrocento e la loro influenza fra le due guerre*. *Renaissance Studies in Honour of Hans Baron*. Firenze 1971, s. LIX–LXX.

¹⁹ Denys Hay har i *The Italian Renaissance in its Historical Background*. Cambridge 1961 (ny, revideret udgave 1977) givet en kortfattet, men glimrende oversigt over periodens historie. Blandt andre nyere oversigter bør også nævnes Hays *Europe in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, London 1966, samt Brian Pullans, *A History of Early Renaissance Italy. From the Mid-Thirteenth to the Mid-Fifteenth Century*. London 1973. Mange nyttige artikler om mere detaljerede problemstillinger findes i *Florentine Studies. Politics and Society in Renaissance Florence*, ed. by Nicolai Rubinstein, London 1968. George Holmes' *The Florentine Enlightenment 1400–50*. London 1969 giver en overskuelig oversigt over renaissancehumanismen i første halvdel af det femtende århundrede.

²⁰ Dette er et opgør ikke alene med middelalderens syn, men også med Dante, der som bekendt havde anbragt Cæsar-morderne dybest nede i Inferno, sammen med Judas. Baron registrerer da også en ambivalent holdning overfor netop Dante blandt den nye humanismes protagonister. Bo Elthammar har i sin også i andre henseender meget interessante disputats *Julius Caesar inför eftervärlden*. *Studier i Caesaruopfattningen under medeltid och italiensk renässans*. Stockholm 1976, gjort opmærksom på, at Dante-kommentatoren Benvenuto da Imola havde udtrykt tvivl om teorien om Firences grundlæggelse under Cæsar allerede i 1380 – altså adskillige år før Barons »crisis« indtraf.

manism« ikke er en evolutionær, men snarere en revolutionær proces, hvor et klassicistisk substrat får et radikalt nyt indhold med den politiske krise i 1402. Hvis Barons tese skal have gyldighed, må denne proces være genspejlet i kilderne til periodens historie. Det gør de ikke ifølge forskningen indtil Baron, og det er bemærkelsesværdigt, at ingen forsker før Baron har hæftet sig nævneværdigt ved begivenhederne op til og med 1402, som forklaring på renaissancehumanismens karakter. Hvad mere er: heller ikke de kilder, Baron støtter sig til, synes at indicere et så skarpt skel som Baron forudsætter, idet de dateringsmæssigt fordeler sig på begge sider af år 1402, hvis man accepterer den traditionelle datering. En væsentlig del af Barons argumentation går derfor ud på at vise, at de skrifter fra perioden, som indeholder elementer af den nye »Civic Humanism«, bør dateres til efter 1402.

Den centrale eksponent for den nye humanisme er ifølge Baron Leonardo Bruni. Denne var opdraget i den petrarcanske humanismes ånd af den florentinske kansler Coluccio Salutati, lærte sig tidligt græsk, og var som latiner dybt præget af Cicero. Fra hans hånd har vi en række oversættelser fra græsk til latin (af bl. a. Platon og Aristoteles), en del breve samt nogle dialoger af mere eller mindre moralfilosofisk tilsnit,²¹ som ikke markant adskiller sig fra tidens øvrige produktion i de klassiske prosagenrer. I to af dennes arbejder fra tiden omkring 1402 finder Baron de essentielle træk af den nye »Civic Humanism«, nemlig i *Dialogi ad Petrum Paulum Histrum*²² og det panegyriske skrift *Laudatio Florentinae Urbis*.²³ I *Dialogi* (som består af to dialoger) finder vi hele problematikken omkring det afgørende år 1402 i en nøddeskal, idet *Dialogus I* endnu helt og holdent afspejler den klassicistiske humanisme, mens *Dialogus II* bærer tydeligt præg af den politiske erfaring fra 1402. Dette får Baron til at forkaste den af F. P. Luiso²⁴ etablerede og traditionelt accepterede kronologi, som daterer såvel *Dialogi* som *Laudatio* til 1401, for i stedet at opstille følgende:

<i>Dialogus I:</i>	1401
<i>Giangaleazzo Viscontis død:</i>	1402
<i>Laudatio Florentinae Urbis:</i>	1403 eller 1404
<i>Dialogus II:</i>	1403 eller 1406

²¹ Der findes ikke en samlet udgave af Brunis skrifter. De vigtigste moralfilosofiske skrifter er udgivet af Baron i Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-Philosophische Schriften, mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe, Leipzig-Berlin 1928 (Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters und der Renaissance Bd. 1). Brevene findes i en udgave ved Lorenzo Mehus, Leonardi Bruni Aretini Epistolarum pars prima & secunda. Firenze 1741.

²² Bedste udgave af *Dialogi* er Th. Klettes, trykt i hans Beiträge zur Geschichte und Literatur der Italienischen Gelehrtenrenaissance II, Greifswald, 1889. *Dialogus I* er desuden udgivet af Eugenio Garin i Prosatori latini del Quattrocento, Milano-Napoli 1952 (La letteratura italiana. Storia e testi vol. 13).

²³ Udgivet af Baron, som appendix til From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in Humanistic and Political Literature. Chicago-London 1968.

²⁴ Commento a una lettera di L. Bruni e cronologia di alcune sue opere, i Raccolta di studi critici dedicata ad Alessandro D'Ancona, Firenze 1901.

Baron har endnu ikke været i stand til med uafviselige argumenter at bevise rigtigheden af denne kronologi; hans metode er det, han med et lidt flot udtryk betegner som »objective structural analysis«,²⁵ hvilket i denne sammenhæng vil sige at han støtter sig til skrifternes indre karakteristika, hvorimod han ikke indtil nu har været i stand til at påvise uomgængelige historiske data til støtte for sine strukturelle analyser af Brunis (og andres) skrifter. Selv om den væsentligste kritik af Barons teser først og fremmest har gået på hans mere generelle konceptioner om en »Civic Humanism«, har en stor del af den konkrete opposition derfor været rettet mod Barons kronologi. Han har selv understreget den nødvendige forbundethed, der må være mellem kronologien og begrebet »Civic Humanism«, således som han selv forstår det: »The new chronology, with its special emphasis on Bruni's two works (d.v.s. *Dialogi* og *Laudatio*), and the historical interpretation of fifteenth-century Florentine Humanism as "Civic Humanism" are allied in the sense that if one is harmed, the other, too, must suffer«. ²⁶ Jerrold E. Seigel har i en yderst grundig gennemgang af Barons teser og argumenter²⁷ afvist dennes nydateringer, samt fremført en række nye argumenter til støtte for Luisos datering af Brunis to skrifter til 1401. Han har endvidere påpeget, at der findes klassiske litterære forlæg for Brunis skrifter (for *Dialogis* vedkommende således ganske klart Ciceros *De Oratore*), hvilket i Seigels øjne svækker deres betydning som politiske kampskrifter. En anden indvending, af større betydning for fortolkningen af renaissancehumanismen i et større perspektiv, er rettet mod Barons understregning af Leonardo Brunis indflydelse på humanismen i *il Quattrocento* — selvom man accepterer, at der er sket en ændring i Brunis humanisme omkring 1402, fra en klassicistisk til en politisk bevidst humanisme, er det da rimeligt at antage, at denne ændrede opfattelse hos Bruni har haft gyldighed også for de senere humanister i århundredet? Baron gør selv »Civic Humanism« til et florentinsk fænomen, men spørgsmålet kan formuleres endnu mere generelt: er der ikke andre, mere betydningsfulde træk i renaissancehumanismen som sådan, fælles for humanisterne i Italien generelt, på baggrund af hvilke det, Baron kalder »Civic Humanism«, må betragtes som et biprodukt hos enkelte humanister i Firenze i en begrænset periode?

Seigel har selv pegt på det retoriske element i den italienske renaissancehumanisme som et nøglebegreb til dens forståelse, senest i sin bog *Rhetoric and Philosophy in Renaissance Humanism*, Princeton 1968. Derved understreges kontinuiteten i renaissancehumanismen fremfor originaliteten, idet humanisterne snarere må ses som arvtagere til middelalderens *dictatores*, deres *studia humanitatis* til dels som en videreudvikling af middelalderens *artes dictaminis* — iøvrigt et synspunkt, Kristeller forinden havde gjort sig til talsmand for.²⁸ Derved er det egentligt nye, der fremkommer med renaissancehumanismen, mere et resultat af nye fund af antikke forfattere, samt af nye fortolkninger af dem. Idealet bliver

²⁵ Se bl. a. *From Petrarch to Leonardo Bruni*, s. 2.

²⁶ *Sst.*, s. 108.

²⁷ »Civic Humanism« or Ciceronian Rhetoric? *The Culture of Petrarch and Bruni*, i *Past and Present* 34, July 1966, s. 3-48.

²⁸ Se *Renaissance Thought* (I), s. 100 ff.

den ciceronianske symbiose af veltalenhed og filosofi, en »rhetorical humanism«, som Seigel kalder det.²⁹ I betragtning af renaissancehumanismens mangesidighed, dens mængde af interessefelter, må man nødvendigvis bevæge sig på et temmelig abstrakt udtryksplan, hvis man søger begreber til at udtrykke den i dens helhed, hvilket Seigels tese da givetvis heller ikke er i stand til. Men hans »model« forklarer en hel del karakteristiske træk ved renaissancehumanismen — humanisternes foretrukne udtryksformer, deres interesse for den antikke filosofi og deres mangel på samme for den skolastiske, deres intense optagethed af problemet *vita activa* overfor *vita contemplativa*, foreningen af arbejde i offentlig tjeneste og privat filosofien. Samtidig forklarer den det intrikate problem om kontinuitet og fornyelse i forhold til de forudgående perioder. Selv en så alsidig humanist som Lorenzo Valla, berømmet for sin indsats på såvel den klassiske som den bibelske tekstkritiks områder, og epokegørende som historiker i sin kritik af det såkaldte Konstantins gavebrev,³⁰ opfatter sig, uden skromtet beskedenhed, som hørende til den retoriske profession: »*mea professio . . . hoc est ars oratoria*«. ³¹

Det retoriske element er i høj grad det, der giver renaissancehumanismen sit enhedspræg, som pointeret af Hanna H. Gray i en vigtig artikel om humanisternes syn på veltalenhed: »It was the pursuit of eloquence which united humanists of all shades. To ignore the impact of eloquence and the ideas associated with it is to distort the mentality of humanism and to disregard a vital dimension of Renaissance thought and method«. ³² Det er indlysende, at renaissancehumanisternes interesse for retorikken ligger i naturlig forlængelse af deres interesse for antikken som sådan, og der er grund til at minde om, at såvel Ciceros teoretiske skrifter om retorik som Quintilians *Institutiones* var blandt de antikke skrifter, der blev dyrket med overordentlig stor entusiasme i renaissancen. ³³ Spørgsmålet er blot, om den retoriske tradition i renaissancehumanismen er af mere end instrumental karakter — om man i virkeligheden ikke skal betragte renaissancehumanisternes dyrkelse af retorikken som en parallel til middelalderens »skolastiske metode«. Denne teori ville give plads for såvel den formelle enhed i renaiss-

²⁹ Se *Rhetoric and Philosophy*, s. 258 *et passim*. For en analyse af retorik-begrebets indhold kan henvises til Jan Lindhardts bog *Retorik*, København 1975.

³⁰ *De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio*, ca. 1440. Udgivet i *Vallas Opera Omnia*, Basel MDXL, s. 761-795; fotografisk genoptryk ved E. Garin, Torino 1962 i serien »*Monumenta politica et philosophica rariora*«, series I no. 5).

³¹ In *Pogium Antid. Lib. II; Opera I*, 286. Se også D. R. Kelly, *Foundations of Modern Historical Scholarship*, New York-London 1970, s. 25.

³² *Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence*. *Journal of the History of Ideas* XXIV, 1963, s. 497-514. Genoptrykt i P. O. Kristeller & Philip P. Wiener, *eds.*, *Renaissance Studies from the Journal of the History of Ideas*. New York 1968, s. 199-216.

³³ Poggio Bracciolini fandt det første komplette eksemplar af Quintilian i St. Gallen i 1416, men allerede forinden var Q. kendt gennem en række *mutuli* (jf. dog Winterbottoms *Problems in Quintilian*. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, Suppl. 25, London 1970, s. 20 f., hvori det sandsynliggøres, at der har eksisteret en komplet Q. i Italien allerede i første halvdel af det 14. århundrede). Se i øvrigt R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship from 1300 to 1850*. Oxford 1976, s. 32, og det udmærkede kapitel om renaissancen i L. D. Reynolds & N. G. Wilson, *Scribes and Scholars. A Guide to the transmission of Greek and Latin Literature*. Oxford 1968 (2. ed., revised and enlarged, 1974).

sancehumanisternes bestræbelser, som den idémæssige mangfoldighed, man uvægerligt konfronteres med, når man forsøger at analysere deres litterære og teoretiske indsats.

Retorikken var i antikken det vigtigste bindeled mellem politisk-social aktivitet på den ene side og litterær udfoldelse på den anden; og den blev det atter for renaissancehumanisterne. Ligeså frugtbar, Barons ideologiske model er, der bygger på en fusion af den litterære og politiske bevidsthed, ligeså nødvendig er derfor Seigels og Grays understregning af det retoriske element i periodens litterære produktion. Men ser man bort fra disse bredere indfaldsvinkler til renaissancehumanismen, er langt den overvejende del af den nyere forskning i perioden naturligvis præget af en mere forsigtig udvælgelse af problemer og problemkredse, med hovedvægten lagt på enkeltfænomener og enkeltpersoner.³⁴ Med skyldig hensyntagen til den pluralisme, der uvægerligt er tale om i den moderne renaissancehumanistiske forskning, kan man formentlig tale om to hovedindfaldsvinkler til renaissancehumanismen, begge med forudsætninger i to klassiske værker indenfor den nyere forskning: Pierre de Nolhacs *Pétrarque et l'Humanisme*³⁵ og Remigio Sabbadinis *Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*.³⁶ Som Pierre de Nolhac gjorde det med Petrarca analyserer B. L. Ullman således alle sider af Salutatis humanisme i *The Humanism of Coluccio Salutati*, Padova 1963,³⁷ d.v.s. såvel de litterære, filosofiske som filologiske sider af hans virke. Et af de metodisk set vigtigste perspektiver af Ullmans bog er hans forsøg på at rekonstruere Salutatis bibliotek — Salutati var en stor bogsamler, og det gælder for ham som det gælder for de fleste af renaissancens italienske humanister, at deres kendskab til bestemte håndskrifter, indeholdende hidtil glemte klassikertekster, er bestemmende for deres humanisme.

På grundlag af en karakteristisk signatur har Ullman identificeret mere end hundrede håndskrifter, der engang har været i Salutatis besiddelse, ligesom han har været i stand til at identificere Salutatis egen hånd (et af Salutatis håndskrifter, nu i British Museum,³⁸ har således vist sig at være en autograf, og indeholder, karakteristisk nok, Senecas tragedier efterfulgt af Albertino Mussatos *Ecerinis*). Da Salutati, ligesom Petrarca iøvrigt, anoterede sine håndskrifter, giver Ullmans metode to vigtige sæt af oplysninger: dels *hvilke* (antikke og middelalderlige) værker, Salutati har kendt, dels *hvordan* han har læst dem. Metoden har vist sig yderst frugtbar, og er blevet appliceret på en lang række af de mere betydelige humanister; således på Petrarca af Giuseppe Billanovich³⁹ og A. Petrucci.⁴⁰ Ida Maier behandler i *Les manuscrits d'Ange Politien*, Genève 1965,

³⁴ Et par udmærkede, og overskuelige, antologier med renaissancestudier antyder forskningens bredde: Kristeller og Wiensers *Renaissance Studies* (se note 32), samt E. F. Jacob, *ed.*, *Italian Renaissance Studies*. New York og London 1960.

³⁵ Paris 1892. Nouv. Ed. remaniée et augmentée, I-II, Paris 1907.

³⁶ Firenze 1905-14. (Genoptryk ved E. Garin, Firenze 1967).

³⁷ = *Medioevo e Umanesimo* 4.

³⁸ *Add.* 11987. Jf. *The Humanism of C. S.*, s. 197.

³⁹ Se især Petrarch and the Textual Tradition of Livy, i *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XIV, 1951, s. 137-208 og *Petrarca letterato, I: Lo Scrittoio del Petrarca*, Rom 1947.

først og fremmest de håndskrifter, der indeholder Polizianos egne skrifter, men da hun medtager kommentarer og annotationer af Poliziano i håndskrifter og bøger, indeholder hendes bog mange oplysninger om Polizianos læsning af de antikke forfattere.⁴¹ Naturligvis er de tekstlige og traditionsmæssige problemer ikke de samme, når man arbejder med f. eks. Petrarca, som når man arbejder med Poliziano — denne arbejdede i stor udstrækning med bogtrykte udgaver af klassikerne (omend han var bekendt med betydningen af at arbejde med et *codex vetustus* eller endog *vetustissimus*), og en undersøgelse af hans bøger og håndskrifter vil derfor primært være koncentreret om det filologiske *apparatus*, hans annotationer vidner om, mens man i forbindelse med de tidlige humanister især har været interesseret i omfanget af receptionen af de klassiske tekster. Særlig opmærksomhed har man viet de græske håndskrifter; den successive generobring af den græske litteratur afspejler sig tydeligt i humanisternes biblioteker. Petrarca har ejet yderst få græske håndskrifter (deriblandt hans berømte *Homerus*), Salutati øjensynligt ingen, mens man allerede i Niccolò Niccolis og Giovanni Aurispas bogsamlinger finder et betragteligt antal. Der er iøvrigt det yderligere perspektiv i disse biblioteksstudier, at nogle bogsamlinger, eller dele deraf, indgik i flere sammenhænge; således blev adskillige af Salutatis bøger efter dennes død købt af Niccoli, hvorefter de senere, sammen med Niccolis øvrige bøger, endte i San Marco-klostrets bibliotek i Firenze.⁴² Giovanni Aurispas bogsamling synes at være blevet spredt,⁴³ ligesom Petrarcas blev det, på trods af hans eget ønske om at den skulle tilgå Venezia som én samling.

Bortset fra den boghistoriske og litterære betydning af humanisternes interesse for den håndskriftmæssige tradition af de klassiske tekster, har den skriftlige overlevering et andet vigtigt perspektiv, nemlig i renaissancehumanisternes rent filologiske arbejde med teksterne. Som det fremgår af Silvia Rizzos *Il lessico filologico degli umanisti*, Rom 1973, udviklede humanisterne et særdeles rigt facetteret filologisk apparat til beskrivelse og vurdering af de overleverede *codices*. Som bekendt er mange antikke forfattere overleveret i et relativt fåtalligt antal middelalderlige håndskrifter samt i en hel del flere *recentiores*, eller *Itali*, som senere filologer hyppigt med forbløffende foragt har ladet ude af betragtning i forbindelse med en given tekstkonstituering. Allerede Pasquali har gjort opmærksom på det fejlagtige i automatisk at betragte disse *recentiores* som *deteriores*.⁴⁴ Riz-

⁴⁰ La scrittura di Francesco Petrarca, Vatikanet 1967 (Studi e Testi 248).

⁴¹ Et mere afrundet billede af Poliziano har Ida Maier givet i Ange Politien. *La formation d'un poète humaniste*, Genève 1967 (Travaux d'Humanisme et Renaissance LXXXI). En udmærket gennemgang af Polizianos *Nachleben* findes i Renzo Lo Cascio, *Poliziano*, Palermo 1970 (Storia della critica 8).

⁴² Se B. L. Ullman & P. A. Stadter, *The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*. Padova 1972 (Medioevo e Umanesimo 10).

⁴³ Se Adriano Franceschini, *Giovanni Aurispa e la sua biblioteca*. Padova 1976 (Medioevo e Umanesimo 25).

⁴⁴ Giorgio Pasquali, *Storia della tradizione e critica del testo*, 2. ed. con nuova prefazione e aggiunta di tre appendici, Firenze 1952 (udk. første gang 1934). Se også James Willis, *Latin Textual Criticism*. Urbana 1972 (Illinois Studies in Language and Literature vol. 61), s. 226.

zos arbejde understreger dette ved at vise, at humanisterne i langt højere grad end hidtil antaget har arbejdet på et bevidst filologisk grundlag, og med rådighed over et endog særdeles udviklet begrebsapparat til beskrivelse af, hvad de foretog sig, når de var stillet overfor korrumpere passager i de antikke skrifter.

Udover de mere teoretiske overvejelser, man finder i renaissancehumanisternes egne skrifter, er en vigtig kilde til vores viden om humanistisk filologi de egenhændige afskrifter af (og annotationer til) antikke forfattere, man har været i stand til at identificere. I virkeligheden er der ofte tale om *recensioner* snarere end om afskrifter, således som det fremgår allerede af Petrarcas arbejde med Livius, som iøvrigt blev fulgt op af såvel Poggio Bracciolini som Lorenzo Valla.⁴⁵ Men disse humanistrecensioner, der sammen med autografer af humanisternes egne skrifter udgør en ganske betragtelig mængde, er tillige vores vigtigste kilde til et andet område, hvor humanisterne skulle yde en stor indsats: udviklingen af en ny skrifttype, som dukker op allerede i begyndelsen af det femtende århundrede, og som meget hurtigt fik betegnelsen *lettera antica*. B. L. Ullman, der med sin *The Origin and Development of Humanistic Script*, Rom 1960, har præsteret det grundlæggende arbejde indenfor dette område i nyere tid, finder inspirationen til denne nye skrifttype hos Salutati, mens han betragter Poggio Bracciolini som den egentlige *primus inventor* — det afgørende håndskrift, hvori man først finder de tydelige træk af den nye skrift (Firenze, *Laur. Strozzi 96*), blev kopieret for Salutati, og, som Ullman har argumenteret for, af Poggio.⁴⁶ Den nye skrift, en minuskel-kursiv, må ses som et opgør med den i det fjortende århundrede almindelige gotiske skrift, og bærer umiskendeligt præg af tidens tendens til at søge antikke, eller antikiserende, udtryksformer, også rent fysisk. Den nye humanistiske skrifttype varierer i enkelte detaljer fra humanist til humanist, og man har i flere tilfælde været i stand til at identificere bestemte humanisthænder gennem sammenlignende skriftstudier.⁴⁷

Man må nok konstatere, at de vigtigste fremskridt indenfor udforskningen af den italienske renaissancehumanisme er foregået på de mere redskabsmæssige (fremfor de interpretative) planer; der er i denne forbindelse sikkert grund til at minde om, at renaissancehumanismen som forskningsobjekt er et relativt nyt område, sammenlignet med f. eks. den klassiske filologi eller historievitenskaben, eller selv middelalderfilologien. Mange endog centrale skrifter af betydelige humanister er endnu uudgivne, og alene det at skulle orientere sig om, hvilke kilder der foreligger af og om en given humanist, kan være vanskeligt. Hvad de håndskrevne kilder angår er man nu hjulpet af P. O. Kristellers store supplement til allerede eksisterende håndskriftskataloger, *Iter Italicum. A Finding List of Un-*

⁴⁵ Valla arbejdede endog med samme håndskrift, som Petrarca i sin tid havde brugt (London, British Library, *Harl. 2493*). Om Livius i renaissance, se bl. a. G. Billanovich & al., *Per la fortuna di Tito Livio nel Rinascimento. Italia Medioevale e Umanistica I*, 1958, s. 245 ff.

⁴⁶ *The Origin and Development of Human. Script*, s. 21–27.

⁴⁷ En kortlægning af de forskellige humanisters skriftmæssige karakteristika er under udarbejdelse i disse år. Første fascikel af første bind af dette projekt er A. C. de la Mares *The Handwriting of Italian Humanists*, Oxford 1973, der dækker humanisterne fra Petrarca til Vespucci.

catalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries.⁴⁸ Samme Kristeller er chef-udgiver af et andet stort anlagt og uvurderligt nyttigt projekt, nemlig det både deskriptive og analytiske *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*.⁴⁹ Værket vil, når det engang er afsluttet, omfatte alle kendte oversættelser af græske skrifter til latin, samt alle kendte latinske kommentarer til såvel græske som latinske forfattere fra før 600 e. Kr. Da kataloget omfatter oversættelser og kommentarer fra både middelalderen og renaissanceen, har det en umiddelbar og indlysende værdi i sig selv for den klassiske traditionsforskning; for renaissancehumanismens vedkommende har det endvidere stor betydning som kortlægning af meget centrale sider af klassikerreceptionen.

Det bør i denne forbindelse også nævnes, at renaissancehumanismen omsider har fået sin egen bibliografi, *Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance*, der er udkommet løbende siden 1966 (travaux parus en 1965). En del monografier og tidsskrifter er kommet til, ligesom flere tekstserier har konsolideret arbejdet med renaissancehumanismen på det mere interpretative plan; vigtige skrifter af de italienske humanister er således udkommet i *Nuova collezione di testi umanistici inediti o rari*, i *Thesaurus Mundi. Bibliotheca scriptorum latinorum mediae et recentioris aetatis* (hvor man bl. a. finder så betydelige værker som Salutatis De laboribus Herculis, Pontanos De Sermone, Pomponazzis Libri quinque de fato, de libero arbitrio et de praedestinatione, og Manettis længe ventede De dignitate et excellentia hominis,⁵⁰ samt i *Les classiques de l'Humanisme. Textes*, hvis væsentligste publikationer har været Raymond Marceles udgaver af Marsilio Ficinos Symposium-kommentar⁵¹ og det monumentale *Theologia Platonica*.⁵² Marcel har endvidere i en sideløbende monografiserie skrevet bogen *Marsile Ficin (1433–1499)*, Paris 1958, der især beskæftiger sig med Ficinos biografi, og således er et nyttigt supplement til P. O. Kristellers mere analytisk orienterede *The Philosophy of Marsilio Ficino*, New York 1943.

Det ligger implicit i Kristellers ovenfor citerede definition af *studia humanitatis*, at egentlig fagfilosofi ikke hører til renaissancehumanisternes interesseområder — en opfattelse, der da også ligger til grund for Kristellers skelnen mellem tre hovedstrømninger i de intellektuelle aktiviteter i renaissanceens Italien: humanismen, platonismen og aristotelismen.⁵³ Synspunktet er imidlertid svært at fastholde, og er blevet, om ikke forkastet, så dog stærkt modereret. Naturligvis var der i perioden f. eks. aristotelikere, som ikke med nogen rimelighed kan siges at have været humanister, men det var på den anden side yderst få af humanisterne, der ikke på den ene eller anden led følte sig draget mod filosofien; alene forbilledet

⁴⁸ Der er foreløbig udkommet to bind (London–Leiden 1963–67), dækkende Italien og Vatikanet.

⁴⁹ Foreløbig i tre bind, Washington, I: 1960; II: 1971; III: 1976.

⁵⁰ Henholdsvis nr. 2–3, 1951; 6, 1954; 8, 1957; og 12, 1975.

⁵¹ *Commentaire sur le Banquet de Platon*, Paris 1956.

⁵² *Theologie platonicienne de l'immortalité des âmes*, I–III, Paris 1964–70.

⁵³ Se f. eks. kap. 1–3 i *Renaissance Thought* (I).

Cicero måtte tilskynde dertil. De talrige diskussioner om menneskets *dignitas*, hele renaissancens menneskesyn, der har stået som det måske mest centrale tema i den nyere forskning lige siden Burckhardt og Dilthey, Gentile og Cassirer,⁵⁴ er præget af en filosofisk interesse, der må betragtes som mere end en vag understrøm. Klarest kommer dette vel til udtryk i nyplatonikernes koherente systemer, men også hos andre humanister finder man hele problematikken diskuteret i veldefinerede kategorier, og i den nødvendige kontekst af så centrale filosofiske og teologiske problemer som menneskets fri vilje og handlekraft, determinisme, nødvendighed og kontingens. Det var altså ikke blot Platon, der ydede humanisterne et filosofisk ståsted; også de andre antikke filosofiske skoler fandt deres sene tilhængere iblandt dem. Vigtigt er det at bemærke, at denne teoretiske interesse ikke blot finder udtryk i det, Kristeller med et altfor vagt udtryk kalder »moral philosophy«, men også i f. eks. epistemologien og metafysikken. Således har Charles B. Schmitt påvist elementer af den akademiske skepticisme også blandt renaissancehumanisterne,⁵⁵ mens først og fremmest Frances A. Yates og D. P. Walker har behandlet indflydelsen fra senantik religiøs tænkning (især fra *Corpus Hermeticum*) og fra middelalderens mere spirituelt-psykologiske traditioner.⁵⁶

Renaissancehumanisternes hovedproblem overfor den klassiske filosofi var naturligvis, at den uomtvisteligt var før-kristen og derfor hedensk. Dette forhold er tillige et af de centrale problemer i den nyere forskning. Som klassicistisk i sit væsen måtte renaissancehumanismen støde på en konflikt, når de antikke forfattere udtrykte tanker, der ikke kunne bringes i overensstemmelse med grundlæggende kristne dogmer; og således en konflikt, der ikke kan findes en parallel til i middelalderens brug af f. eks. Aristoteles. Denne konflikt mandede ikke ud i en åben kamp mellem en form for afkristianiseret fritænkeri på den ene side og en from, autoritetstro kristendom på den anden, sådan som det tidligere er blevet hævdet; der er i den nyere forskning almindelig enighed om, at renaissancehumanismen på alle afgørende punkter forblev indenfor den kristne traditions rammer. Charles Trinkaus er den, der senest og mest fyldigt har undersøgt hele denne problemkreds, i sin *In Our Image and Likeness. Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, I–II, London 1970. I første Mosebogs ord om menneskets skabelse i Guds billede finder Trinkaus det centrale punkt og tema i renaissancehumanistisk tænkning, thi ved at interessere sig for det menneskelige må

⁵⁴ Jf. Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien*. Ein Versuch, første gang udkommet i Basel 1860. Endvidere W. Dilthey, *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*, i *Gesammelte Schriften* II, Leipzig-Berlin 1914; G. Gentile, *Il concetto dell'uomo nel Rinascimento*, første gang 1916, genoptr. i *Il pensiero italiano del Rinascimento*. Firenze 1940, samt E. Cassirer, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Leipzig-Berlin 1927 (= *Studien der Bibl. Warburg* 10), genoptr. Darmstadt 1963.

⁵⁵ Cicero Scepticus, *A Study of the Influence of the *Academica* in the Renaissance*. Haag 1972.

⁵⁶ Jf. Yates' bog *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London 1964, der har revolutioneret Bruno-forskningen, men som tillige kaster meget nyt lys over den hermetiske traditions betydning for renaissancen som sådan; og Walkers *Spiritual and Demonic Magic from Ficino to Campanella*. London 1958, og *The Ancient Theology. Studies in Christian Platonism from the Fifteenth to the Eighteenth Century*, London 1972.

mennesket, som gudbilledligt, nødvendigvis også interessere sig for det guddommelige, med andre ord, *studia humanitatis* indbefatter også *studia divinitatis*. Humanisternes dyrkelse af den antikke paideia-tanke er således ikke adskilt fra, men dybt forankret i en kristen paideia. Dette forklarer et karakteristisk træk ved renaissancehumanismen, nemlig dens distance til (omend ingenlunde forkastelse af) den middelalderlige skolastiske teologi, og forkærlighed for de store *Patres Ecclesiae*, især Augustin, Ambrosius og Lactantius, der kom til at stå som formidlerne mellem antik og kristen tænkning. Det forklarer tillige det apologetiske præg, der er over mange af renaissancehumanisternes litterære og filosofiske arbejder, ganske vist med modsat fortegn — kirkefædrene havde måttet forsvare kristendommen bl. a. mod farlige tendenser i dén antikke litteratur, som de dog selv stod i dyb gæld til. Renaissancehumanisterne var arvtagere til en konsolideret kristendom, og måtte forsvare den antikke litteratur, som de mente at kunne bruge i en kristen kontekst. Og dette, set i sammenhæng med deres understregning af menneskets gudbilledlighed, skabte netop rummet for renaissancehumanisternes emfatiske hævde af de positive sider af menneskelivets vilkår og muligheder. Deraf opstår Coluccio Salutati's defensorat for de klassiske studier — imod Giovanni Dominici's forkastelse deraf i *Lucula noctis*,⁵⁷ og deraf kommer de mange forsvar for menneskets værd og værdighed — imod bl. a. Innocents den Tredies pessimistiske menneskesyn i *De miseria humanae conditionis*.⁵⁸ Begge disse temaer hørte til de allervæsentligste i renaissancehumanismen, og må nødvendigvis indgå i enhver analyse af denne. Og det er vigtigt at understrege, at disse tanker ikke kun opstod af et fornyet møde med antikken, men også er et udtryk for en fornyet besindelse på hidtil ubrugte ressourcer i den kristne tradition. Med andre ord: vil vi opstille en bredere fortolkningsramme, kan vi næppe nøjes med at tale om renaissancehumanismen og antikken, men må i stedet udforske relationen mellem renaissancehumanismen, antikken og den kristne tradition.

⁵⁷ Beati Johannis Dominici Cardinalis S. Sixti *Lucula Noctis*, ed. R. Coulon, Paris 1908. Se også B. L. Ullman, The Dedication Copy of Giovanni Dominici's "Lucula Noctis". *Medievalia et Humanistica* I, 1943, s. 109 ff. (= *Studies*, s. 257-277).

⁵⁸ Lotharii Cardinalis (Innocentius III): *De miseria humane conditionis*, ed. M. Maccarone. Padova 1955 (*Thesaurus Mundi. Bibl. scriptorum latinorum mediae et recentioris aetatis* 7).